

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Λειτουργική

Ενότητα 4: Η εξελικτική πορεία των τμημάτων
της Θείας Ευχαριστίας

Γεώργιος Φίλιας
Θεολογική Σχολή
Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας

Περιεχόμενα ενότητας

Η εξέλιξη των επιμέρους τμημάτων της Θείας Ευχαριστίας, Ο σύνδεσμος της Θείας Ευχαριστίας με το Βάπτισμα και τον Γάμο (σχεδιαγράμματα τέλεσης)

Α) Η Εξέλιξη του Πρώτου Τμήματος της Θείας Λειτουργίας (Λειτουργία των Κατηχούμενων) (1 από 3)

1. Είσοδος – Έναρξη – Αντίφωνα:

Μέχρι τον 5^ο αι. η Θεία Λειτουργία άρχιζε με την ευλογία «ειρήνη πάσι» και ακολουθούσαν τα αναγνώσματα και το κήρυγμα/ Μετά τον 5^ο αι. η έναρξη πραγματοποιείται με μία λαμπρή είσοδο των ιερέων στο Ναό· η «είσοδος» αυτή σήμερα ονομάζεται «Μικρά Είσοδος» (οι ιερείς μετέφεραν το ευαγγέλιο από το σκευοφυλάκιο και το τοποθετούσαν στον άμβωνα, απ' όπου θα γινόταν η ανάγνωση/ Στην είσοδο του ναού διαβαζόταν και μια ευχή, η οποία ζητούσε από το Θεό να καταστήσει αξίους τους ιερείς να ιερουργήσουν (είναι η γνωστή «ευχή της εισόδου», που χρονολογείται μετά τον 7^ο αι.)/ Τον 7^ο αι., κατά την είσοδο των ιερέων υιοθετείται ως εισοδικό εφύμνιο το «Σώσον ημάς Υιέ Θεού...». Για τις μέρες που δεν υπήρχε καμιά γιορτή, ως εισοδικό ψαλλόταν το «Ο Μονογενής...».

A) Η Εξέλιξη του Πρώτου Τμήματος της Θείας Λειτουργίας (Λειτουργία των Κατηχούμενων) (2 από 3)

2. Ο Τρισάγιος ύμνος και τα αναγνώσματα:

- Ο Τρισάγιος ύμνος δεν ήταν αρχικό στοιχείο της Θείας Λειτουργίας, αλλά ξεκίνησε ως εφύμνιο του ψαλμού 79 («Ο ποιμαίνων τον Ισραήλ πρόσχες...»), ο οποίος ψαλλόταν τον 5ο αι. αντιφωνικά κατά την είσοδο κλήρου και λαού στο ναό. Από τον 6ο αι. η ψαλμώδησή του σταμάτησε ως εφύμνιο και εντάχθηκε αυτόνομα στη Θεία Ευχαριστία, στη θέση που παραμένει έως σήμερα. Τον 7^ο αι. γράφτηκε και η «ευχή του Τρισαγίου» .

A) Η Εξέλιξη του Πρώτου Τμήματος της Θείας Λειτουργίας (Λειτουργία των Κατηχούμενων) (3 από 3)

- Η χρήση αναγνωσμάτων μαρτυρείται από τον 2^ο αιώνα. Ο Ιουστίνος, ο φιλόσοφος και μάρτυρας, γράφει ότι οι πιστοί σε κάθε σύναξη διάβαζαν «τα απομνημονεύματα των αποστόλων ή τα συγγράμματα των προφητών». Στα αναγνώσματα, δηλαδή, συμπεριλαμβανόταν και η Παλαιά Διαθήκη (σήμερα μεταφέρθηκε στον Εσπερινό των μεγάλων εορτών και σε ορισμένες άλλες ακολουθίες, όπως οι Ώρες). Απολογία Α', 67, PG 6, 429.
- Η ευλογία του αναγνώστου ή το «Αλληλουάριο» δεν αφορά στον Απόστολο, αλλά στο Ευαγγέλιο. Είναι το προκείμενο του Ευαγγελίου. Ήταν ψαλμός που ψαλλόταν αντιφωνικά και είχε ως εφύμνιο το τριπλό «αλληλούϊα». Σήμερα παρέμεινε ψαλλόμενο μόνο το εφύμνιο. Η θυμίαση γίνεται προς τιμή του Ευαγγελίου, το οποίο συμβολίζει το Χριστό (γι' αυτό δεν πρέπει να γίνεται κατά τη διάρκεια του Αποστόλου).

Β) Η Εξέλιξη του Δεύτερου Τμήματος της Θείας Λειτουργίας (Λειτουργία των Πιστών) (1 από 8)

1. Μεγάλη Είσοδος – Προσκομιδή – Χερουβικός ύμνος – Ευχή του Χερουβικού:
  - Μετά τα αναγνώσματα αποχωρούσαν οι κατηχούμενοι (περί τον 8^ο αι. συντάχθηκε και ευχή για τους αποχωρούντες κατηχούμενους).
  - Η προσφορά συνιστούσε τη λεγόμενη πράξη της «Προθέσεως» ή «Προσκομιδής» των Τιμίων Δώρων· η πράξη αυτή έχει μία σημαντική ιστορική εξέλιξη: Στις παλαιότερες μαρτυρίες περί της Θείας Ευχαριστίας δεν πιστοποιείται προετοιμασία των Τιμίων Δώρων/ Στο μεταίχμιο του 6ου και του 7^{ου} αι. μαρτυρείται ακόμα η παράδοση των πρώτων αιώνων περί «προθέσεως» των Τιμίων Δώρων από τους διακόνους εν τω αγίω θυσιαστηρίω επί δίσκου/ Με τη μαρτυρία του Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως (8^{ος} αι.) περί μεταφοράς της προθέσεως πριν από τη Θεία Λειτουργία σηματοδοτείται η έναρξη δημιουργίας μίας ιδιαίτερης ακολουθίας για την προετοιμασία των Τιμίων Δώρων.

Β) Η Εξέλιξη του Δεύτερου Τμήματος της Θείας Λειτουργίας (Λειτουργία των Πιστών) (2 από 8)

- Πρώτος ο Θεόδωρος Μοψουεστίας (†426), στην 5^η Μυσταγωγική Κατήχησή του αναφέρεται στο συμβολισμό της μεταφοράς των Δώρων από το διάκονο στο θυσιαστήριο/ Η πρώτη αυτή συμβολική ερμηνεία της προθέσεως-προσκομιδής των Δώρων στο θυσιαστήριο οδήγησε στη θεώρηση ότι, τα μεταφερόμενα στην Αγία Τράπεζα Δώρα είναι ο Κύριος που έχει ήδη προσφερθεί ως θυσία δια του Σταυρού/ Φαίνεται ότι η συμβολική ερμηνεία της απλής μεταφοράς των Δώρων από το διάκονο στο θυσιαστήριο περιέβαλε (μετά τον 5^ο αι.) με μία λαμπρότητα τη συγκεκριμένη λειτουργική πράξη/ Από τον 6ο έως τον 7^ο-8^ο αι. η προσφορά των Δώρων αποκτά τόσο μεγάλη σημασία, ώστε να εγκαταλειφθεί η επί επτά αιώνες λειτουργική πράξη της εναποθέσεως των Δώρων στο θυσιαστήριο από το διάκονο και να δημιουργηθεί ειδική ακολουθία προετοιμασίας του προσφερόμενου από τους πιστούς άρτου και οίνου.

Β) Η Εξέλιξη του Δεύτερου Τμήματος της Θείας Λειτουργίας (Λειτουργία των Πιστών) (3 από 8)

- Από τον 14^ο αι. φαίνεται για πρώτη φορά σε γραπτά κείμενα η διάκριση «Μικρής» και «Μεγάλης» Είσοδου. Συν τω χρόνω, την Μεγάλη Είσοδο πλαισίωσαν ορισμένα λειτουργικά στοιχεία: ο χερουβικός ύμνος και η ευχή του χερουβικού, καθώς και η ευχή της Προσκομιδής, μετά την απόθεση των Δώρων επί της Αγίας Τραπέζης.
- Ο χερουβικός ύμνος εισήλθε στη Θεία Ευχαριστία τον 6ο αι. (573-574 μ.Χ.) για να καλύψει το χρόνο προετοιμασίας των ιερέων κατά τη Μεγάλη Είσοδο. Ο αρχαιότερος χερουβικός ύμνος ήταν ο έβδομος στίχος του 23^{ου} ψαλμού: Ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες υμῶν καὶ ἐπάρθητε πύλαι αἰώνιοι καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης.
- Η πομπή παλαιότερα γινόταν σιωπηλά. Αργότερα αναπτύχθηκε η συνήθεια να λένουν οι λειτουργοί διάφορα τροπάρια ή ψαλμούς, όπως τον 50^ο και τον 23^ο, από τον 12^ο δε αιώνα επικράτησε η φράση «Πάντων υμῶν μνησθεὶς Κύριος...», με την οποία εισοδεύουν και σήμερα οι λειτουργοί.

Β) Η Εξέλιξη του Δεύτερου Τμήματος της Θείας Λειτουργίας (Λειτουργία των Πιστών) (4 από 8)

2. Ασπασμός της ειρήνης – Σύμβολο της πίστεως:
  - Το «φίλημα της ειρήνης» ή ο «ασπασμός της αγάπης» είναι πανάρχαιη λειτουργική πράξη και εμπειρία.
  - Το Σύμβολο της Πίστεως εισήλθε στη Λειτουργία τον 6^ο αι. κατ' επίδραση του Βαπτίσματος. Η κοινή ομολογία της πίστεως αποτελεί προϋπόθεση για την κοινή Ευχαριστία. Μέχρι τον 14^ο αι. κατά την ώρα του Συμβόλου της Πίστεως γινόταν ο «ριπισμός των Τιμίων Δώρων», δηλαδή οι διάκονοι κουνούσαν πάνω από τα Δώρα τα ριπίδια (ειδικά αντικείμενα σαν εξαπτέρυγα, από φτερά παγωνιού ή και μεταλλικά). Μετά τον 14^ο αι., ο ριπισμός συνεχίστηκε με τον αέρα.

Β) Η Εξέλιξη του Δεύτερου Τμήματος της Θείας Λειτουργίας (Λειτουργία των Πιστών) (5 από 8)

3. Η αγία Αναφορά

- Πρόκειται για το κεντρικό τμήμα της Ευχαριστίας, το οποίο αρχίζει με τη φράση «Άξιον και δίκαιον» και ολοκληρώνεται με τη φράση «Και έσται τα ελέη του μεγάλου Θεού...»/ Περιλαμβάνει την ευχή της Αναφοράς σε δύο τμήματα (μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται ο Επινίκιος ύμνος), την Ανάμνηση, τους ιδρυτικούς λόγους του Μυστηρίου, την Επίκληση και τα Δίπτυχα.
- Το πρώτο τμήμα της ευχής της Αναφοράς είναι οι αρχαιότατες ευχαριστιακές ευχές της πρώτης Εκκλησίας. Η ευχή καταλήγει στον επινίκιο ύμνο («Άγιος, άγιος, άγιος Κύριος Σαβαώθ...»), ο οποίος έχει βιβλικές καταβολές.

Β) Η Εξέλιξη του Δεύτερου Τμήματος της Θείας Λειτουργίας (Λειτουργία των Πιστών) (6 από 8)

- Η ευχή της Επικλήσεως αποτελεί σύνοψη της αντιαρειτικής διδασκαλίας της Εκκλησίας. Η Επίκληση προς το Άγιο Πνεύμα, δηλαδή, τονίστηκε περισσότερο την εποχή των δογματικών ερίδων που κατέληξαν στη συμπλήρωση του Συμβόλου της Πίστεως από την Β΄ Οικουμενική Σύνοδο.
- Μετά από τον καθαγιασμό ακολουθούν οι γενικές και ονομαστικές μνημονεύσεις, τα λεγόμενα «Δίπτυχα»/ Κατά τους πρώτους αιώνες, μαζί με αυτές τις ονομαστικές μνημονεύσεις γίνονταν και δεήσεις γενικότερου περιεχομένου· άλλωστε η χρήση των Διπτύχων προέρχεται από τους προχριστιανικούς χρόνους και είχε αναμνηστικό χαρακτήρα.

Β) Η Εξέλιξη του Δεύτερου Τμήματος της Θείας Λειτουργίας (Λειτουργία των Πιστών) (7 από 8)

4. Κυριακή Προσευχή – Θεία Μετάληψη – Απόλυση

- Η Κυριακή Προσευχή, η αρχαιότερη προσευχή της χριστιανικής Λατρείας, ορίστηκε να αναπέμπεται στο συγκεκριμένο σημείο της Θείας Ευχαριστίας ως προπαρασκευή στη Θεία Μετάληψη.
- Σχετικά με τη Θεία Μετάληψη: α) Το «ζέον» (ζεστό νερό), το οποίο προστίθεται στο άγιο Ποτήριο, αποτελεί αρχαιότατη παράδοση, εφόσον όλες οι αρχαίες πηγές περί της Ευχαριστίας αναφέρονται σε «κεκραμμένο οίνο». Η λειτουργική πρακτική, όμως, του να είναι το ύδωρ ζεστό αρχίζει από τον 9^ο αι. β) Οι πιστοί μετελάμβαναν παλαιότερα χωριστά το Σώμα και χωριστά το Αίμα του Κυρίου. Αργότερα και για πρακτικούς λόγους υιοθετήθηκε η χρησιμοποίηση της λαβίδας για τη Μετάληψη του Σώματος και του Αίματος μαζί. Η παλαιότερη πράξη (της χωριστής Θείας Μεταλήψεως) παρέμεινε σε ισχύ για τους λειτουργούς.

Β) Η Εξέλιξη του Δεύτερου Τμήματος της Θείας Λειτουργίας (Λειτουργία των Πιστών) (8 από 8)

- Η απόλυση της Λειτουργίας αρχικά γινόταν με την απλή προτροπή «Εν ειρήνη προέλθωμεν». Τα υπόλοιπα στοιχεία είναι μεταγενέστερα: η οπισθάμβωνος ευχή, η οποία αποτελούσε ανακεφαλαίωση όλων των αιτημάτων της Λειτουργίας, η δοξολογική αναφώνηση «Είη το όνομα Κυρίου ευλογημένον...» και η σημερινή ευχή της απολύσεως, η οποία ολοκληρώνεται με την μοναστικής προελεύσεως φράση «Δι' ευχών των αγίων πατέρων ημών...».

Γ) Η Σύνδεση του Βαπτίσματος και του Χρίσματος με τη Θεία Ευχαριστία (Ιστορική Ανασκόπηση) (1 από 3)

- Βάπτισμα – Χρίσμα – Θεία Ευχαριστία: αδιαχώριστα Μυστήρια κατά τους τρεις πρώτους αιώνες (αρχαιότερη μαρτυρία: του Ιουστίνου, Φιλοσόφου και Μάρτυρος)/ Το Βάπτισμα τελούνταν εκτός του χώρου της ευχαριστιακής συνάξεως/ Το Χρίσμα τελούνταν μόλις οι νεοφώτιστοι εισέρχονταν στην ευχαριστιακή σύναξη.
- Τελετουργικές παρατηρήσεις σχετικά με την επιτέλεση Βαπτίσματος – Χρίσματος: τα αναγνώσματα είχαν προηγηθεί της εισόδου των νεοφώτιστων/ Η Θεία Λειτουργία ξεκινούσε με τις ευχές υπέρ των νεοφώτιστων.

Γ) Η Σύνδεση του Βαπτίσματος και του Χρίσματος με τη Θεία Ευχαριστία (Ιστορική Ανασκόπηση) (2 από 3)

- Μεγάλο Σάββατο: η κατ' εξοχήν ημέρα του Βαπτίσματος κατά τους πρώτους αιώνες: πριν από το Βάπτισμα προηγούνταν ανάγνωση πολλών βιβλικών αναγνωσμάτων και προσευχές/ Ο Επίσκοπος καθαγίαζε το ύδωρ και ανέπεμπε τις ευχές επί του επορκιστού ελαίου και του ελαίου της ευχαριστίας/ Απόταξη του Σατανά – Χρίση με επορκιστό έλαιο – Σύνταξη με το Χριστό – Ομολογία πίστεως – Βάπτισμα – Χρίσμα – Ένδυση – Είσοδος στην ευχαριστιακή σύναξη (με λευκούς χιτώνες και αναμμένα κεριά)/ Υποδοχή των νεοφώτιστων με Ψαλμούς και ασπασμούς/ Οι νεοφώτιστοι στέκονται μπροστά στο ιερό Βήμα/ Διαβάζονται το αποστολικό και ευαγγελικό ανάγνωσμα – ακολουθεί η προσφορά των Τιμίων Δώρων και η Θεία Λειτουργία συνεχίζεται κατά τα γνωστά.

Γ) Η Σύνδεση του Βαπτίσματος και του Χρίσματος με τη Θεία Ευχαριστία (Ιστορική Ανασκόπηση) (3 από 3)

- Οι αιτίες αποσύνδεσης του Βαπτίσματος από τη Θεία Ευχαριστία: η επικράτηση της πράξης του νηπιοβαπτισμού/ η ανάγκη τελέσεως του Βαπτίσματος εκτός βαπτισματικών ημερών σε συνδυασμό με την αύξηση του αριθμού των κατηχουμένων/ περίοδος Τουρκοκρατίας: τέλεση Βαπτίσματος σε οικίες.
- Αποτέλεσμα της αποσύνδεσης του Βαπτίσματος από τη Θεία Ευχαριστία: όλες οι προβαπτισματικές και μεταβαπτισματικές πράξεις (στοιχεία της μύσεως των κατηχουμένων) ενσωματώθηκαν στο Βάπτισμα.

Δ) Το Σχεδιάγραμμα Τελέσεως του Βαπτίσματος με τη Θεία Ευχαριστία (1 από 3)

- Κατήχηση κατά τον Εσπερινό της προηγούμενης ημέρας.
- Όρθρος και απόλυση.
- Εξέρχονται στην κολυμβήθρα/ Θυμίαση.
- «Ευλογημένη η Βασιλεία...».
- Ειρηνικά.
- Ευχή αγιασμού του ύδατος.

Δ) Το Σχεδιάγραμμα Τελέσεως του Βαπτίσματος με τη Θεία Ευχαριστία (2 από 3)

- Καθαγιασμός του επορκιστού ελαίου και άλειψη του βαπτιζόμενου.
- Τριπλή κατάδυση.
- «Μακάριοι ων αφέθησαν...»/ «Χιτώνα μοι παράσχου...».
- Ευχή του αγίου Μύρου και χρίση.
- Παράδοση σταυρού και λαμπάδας.
- «Όσοι εις Χριστόν...»(ο νεοφώτιστος στέκεται μπροστά στην εικόνα του Χριστού).

Δ) Το Σχεδιάγραμμα Τελέσεως του Βαπτίσματος με τη Θεία Ευχαριστία (3 από 3)

- Αναγνώσματα.
- Εφεξής η Θεία Λειτουργία.
- Απόλυση και τριχοκουρία μετά την οπισθάμβωνο.

Ε) Η Σύνδεση του Γάμου με τη Θεία Ευχαριστία (Ιστορική Ανασκόπηση) (1 από 2)

- Δεν υπάρχουν μαρτυρίες περί τελέσεως γάμου πριν από τον 8ο αι.
- Εφ. 5, 22: ο Γάμος, ως «μέγα μυστήριο», προφανώς και ήταν εντεταγμένος στη Θεία Λειτουργία/ Ιγνατίου Αντιοχείας, Επιστολή προς Πολύκαρπον : «μετά γνώμης επισκόπου την ένωσιν ποιείσθαι» (η ανάμειξη του επισκόπου στην ιερολογία σημαίνει την επιτέλεση της ιερολογίας εντός της Θείας Λειτουργίας).
- Η εκκλησιολογική (επομένως και ευχαριστιακή) διάσταση του Γάμου μαρτυρείται και από τον Τερτυλλιανό στα τέλη του 2^{ου} μ.Χ. αι.
- Τιμόθεος Αλεξανδρείας (4^{ος} αι.), ΙΑ΄ κανόνας ερωταποκρίσεων: μαρτυρία ότι ο Γάμος ήταν συνδεδεμένος με τη Θεία Ευχαριστία.

Ε) Η Σύνδεση του Γάμου με τη Θεία Ευχαριστία (Ιστορική Ανασκόπηση) (2 από 2)

- Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός (893 μ.Χ.), 89^η Νεαρά: ο εκκλησιαστικός Γάμος αναγνωρίζεται ως ο μόνος νόμιμος και τελείται με ειδική ιερολογία.
- Οι αιτίες αποσύνδεσης του Γάμου από τη Θεία Ευχαριστία: η δημιουργία θέματος του εάν οι νυμφευόμενοι ήταν άξιοι να μεταλάβουν/ Η εμφάνιση ανάγκης μεικτών Γάμων με ετεροδόξους (επιτρεπόταν η ιερολογία της Εκκλησίας, αλλά όχι και η συμμετοχή του ετεροδόξου στη Θεία Ευχαριστία)/ Η κατ' οικονομία τέλεση δεύτερου Γάμου (όταν ο Γάμος αυτός ήταν μόλις αποδεκτός από την Εκκλησία, δεν ήταν δυνατό να τελείται εντός της Θείας Λειτουργίας)/ Ο αναγκαστικός περιορισμός τέλεσης Γάμου στις οικίες κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

ΣΤ) Το Σχεδιάγραμμα Τελέσεως του Γάμου με τη Θεία Ευχαριστία (1 από 3)

- Γίνεται τελεία απόλυση του Όρθρου.
- Οι μελλόνυμφοι αναμένουν στο Νάρθηκα ή στην είσοδο του Ναού/ εκεί τελείται ο αρραβώνας, μέχρι την ευχή «Κύριε ο Θεός ημών, ο τω παιδί...».
- Κατά την ψαλμωδία του «Μακάριοι πάντες οι φοβούμενοι τον Κύριον...» (Ψαλμ. 127), ο ιερέας εισοδεύει με τους μελλόνυμφους μέχρι το σολέα, όπου υπάρχει η σχετική τράπεζα/ Τα στέφανα έχουν εναποτεθεί επί της αγίας Τράπεζας.

ΣΤ) Το Σχεδιάγραμμα Τελέσεως του Γάμου με τη Θεία Ευχαριστία (2 από 3)

- «Ευλογημένη η Βασιλεία...», ειρηνικά, πρώτη και δεύτερη ευχή του Γάμου (οι δύο μεγάλες «Ο Θεός ο άχραντος...» και «Ευλογητός ει Κύριε ο Θεός...» παραλείπονται).
- Στέψη και το «Κύριε ο Θεός ημών...».
- Ευχή της Εισόδου, Είσοδος, απολυτίκια και τρισάγιο.
- Αναγνώσματα (διπλά, αν είναι Κυριακή)
- Εκτενής και ευχή «Κύριε ο Θεός ημών, ο εν τη σωτηριώδει σου οικονομία...».
- Χερουβικό και τα λοιπά της Θείας Λειτουργίας.

ΣΤ) Το Σχεδιάγραμμα Τελέσεως του Γάμου με τη Θεία Ευχαριστία (3 από 3)

- Στο «Μετά φόβου Θεού...» οι νεόνυμφοι μεταλαμβάνουν πρώτοι.
- Μετά την οπισθάμβωνο: ευλογία του κοινού ποτηρίου/ ιερός χορός/ τελευταίες ευχές του Γάμου.
- «Είη το όνομα Κυρίου...» και απόλυση.

Τέλος Ενότητας

Η εξελικτική πορεία των τμημάτων
της Θείας Ευχαριστίας

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο την αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Σημειώματα

Σημείωμα Ιστορικού Εκδόσεων Έργου

Το παρόν έργο αποτελεί την έκδοση 1.0.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών 2015.
Γεώργιος Φίλιας. «Λειτουργική. Η εξελικτική πορεία των τμημάτων της Θείας Ευχαριστίας». Έκδοση: 1.0. Αθήνα 2015. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://opencourses.uoa.gr/courses/SOCTHEOL101/>.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά, Μη Εμπορική Χρήση Παρόμοια Διανομή 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

